

KRYSTYNA LENARTOWSKA

WSP Bydgoszcz

INTEGRACJA PRZEDMIOTOWA JĘZYKA POLSKIEGO W KLASACH NIŻSZYCH

1. Uwagi wstępne

Analiza planu nauczania dla klas niższych¹ pozwala dostrzec, że na zajęcia z języka polskiego przeznaczona jest 35 % ogółu godzin lekcyjnych obowiązkowych dla wszystkich uczniów w cyklu trzyletniego, początkowego kształcenia. W programie czytamy: "Język polski w nauczaniu początkowym jest przedmiotem wiodącym. Stopniowe nabywanie przez ucznia coraz większej sprawności w posługiwaniu się poprawnym językiem ojczystym ułatwia naukę innych przedmiotów, wpływa na rozwój umysłowy, umożliwia coraz pełniejsze poznawanie rzeczywistości, uczestniczenie w życiu społecznym, przyswajanie zdobyczy kultury i techniki, kształtowanie postaw patriotycznego zaangażowania"².

Nabywanie umiejętności językowych przez dzieci młodsze rozpoczyna proces opanowywania języka ojczystego w jego postaci mówionej i pisanej oraz zdobywanie wiedzy o nim. Stopniowo doskonalą się funkcja komunikatywna, ekspresywna i impresywna języka uczniów. Rozwijanie, bogacenie, kształcenie języka ma miejsce nie tylko na lekcjach przedmiotu "język polski", lecz także na lekcjach innych przedmiotów w działalności społeczno-kulturalnej, na zajęciach pozalekcyjnych, pozaszkolnych i nie kończy się nigdy.

Szkoła i nauczyciel mają szczególny obowiązek w organizowaniu takiej działalności dydaktyczno-wychowawczej, która sprzyja rozwijaniu i doskonaleniu umiejętności językowych dzieci, ponieważ umożliwiają one postrzeganie rzeczywistości i jej wyjaśnianie, pośrednie poznawanie otaczającego świata i myślenie, wyrażanie własnych przeżyć, poglądów, przekonań.

Język funkcjonuje jako swoista całość, na którą składa się forma dźwiękowa, słownictwo i system gramatyczny. W programie nauczania języka polskiego dla klas I-III wyodrębnia się kilka działów treści kształcenia:

- ćwiczenia w czytaniu i opracowywaniu tekstów,
- ćwiczenia w mówieniu i pisaniu,
- ćwiczenia gramatyczne, ortograficzne z elementami wiedzy językoznawczej,
- ćwiczenia słownikowo-frazeologiczne i syntaktyczne,
- tematykę i lekturę.

Jednocześnie program podkreśla, że działy te są ze sobą ściśle powiązane, wzajemnie się przenikają służąc kształceniu sprawności językowych.

T. Wróbel, omawiając nowe tendencje w początkowej nauce języka polskiego stwierdza, że "rozbudowaną pracą jest uświadamianie dzieciom bogactwa języka, tworzącego strukturę wielostronnie złożoną i ściśle powiązaną. Wyciągnięcie wynikających stąd wniosków będzie mieć istotny wpływ na poziom i efekty pracy nauczycieli nad kształceniem języka dzieci w okresie nauczania początkowego" ³.

Jeden z wniosków dotyczy organizacji procesu dydaktycznego języka polskiego w klasach niższych. Nauczyciel, który zdaje sobie sprawę z powiązań występujących między poszczególnymi działami nauczania języka ojczystego, może je realizować w sposób harmonijny. Obserwacja żywego procesu dydaktycznego, jak również analiza dokumentacji zastanej w postaci zapisów w dzienniku lekcyjnym, mogłaby ukazać sposób realizowania zadań poszczególnych działów ćwiczeń językowych w klasach niższych, w ich powiązaniu, przez poszczególnych nauczycieli. Realizacja programu nauczania wymaga od nauczyciela przygotowania rozkładów materiału na poszczególne okresy roku szkolnego oraz szczegółowego przemyślenia rozwiązań dla jednostek metodycznych i pojedynczych lekcji. Analiza rozkładów materiału i konspektów lekcji może także pozwolić na uzyskanie orientacji w zakresie harmonijności realizacji poszczególnych ćwiczeń, zachowywania integracji przedmiotowej języka polskiego w klasach niższych przez realizujących program nauczania nauczycieli.

2. Założenia badań

Zagadnienie integracji w procesie kształcenia początkowego rozpatruje R. Włockowski w sposób wielostronny i wieloaspektowy⁴. Niniejsze rozważania dotyczą tylko jednego z przejawów zjawiska integracji: "dążenia do scalania poszczególnych elementów w jedną całość"⁵, a mianowicie scalanie wewnętrznych treści języka polskiego w klasach I-III.

Podczas badań zdecydowano się na prześledzenie następujących problemów.

- 1/ Jakie znaczenie dla zachowania integracji przedmiotowej języka polskiego w klasach niższych posiada rodzaj materiału do ćwiczeń językowych i przyswajania wiedzy polonistycznej?
- 2/ Czy słuszne jest założenie, że tygodniowy rytm realizacji wszystkich działów treści kształcenia sprzyja integracji przedmiotowej języka polskiego w klasach niższych?

Przyjęto założenie, że jednostką czasu umożliwiającą integrowanie wszystkich ćwiczeń w procesie dydaktycznym języka polskiego w klasach I-III jest tydzień. Plan nauczania podaje bowiem ilość godzin dla poszczególnych przedmiotów w tej właśnie jednostce czasu, która dla przedmiotu o spiralnym układzie treści programowych może stanowić czynnik wpływający na bardziej systematyczne realizowanie materiału nauczania. Ze wskazań dydaktyki szczegółowej języka polskiego w klasach niższych, podającej określony tok czynności, które należy uwzględnić realizując poszczególne formy ćwiczeń, wynika, że na jednej lekcji nie może wystąpić pełna gama ćwiczeń językowych z wszystkich działów. Ograniczony czas lekcji pozwala scalać tylko niektóre z nich. Równoległe z kształceniem języka uczniowie zdobywają wiedzę o nim, a czynności dydaktyczne z tym związane zajmują pewną ilość czasu wielu lekcji. Bogata oprawa metodyczna w postaci środków realizacji, form i metod determinuje także dobór ćwiczeń nie tylko w aspekcie ilościowym. Jeżeli język dziecka ma się rozwijać równomiernie, a wiedza polonistyczna i umiejętności systematycznie narastać, to istnieje konieczność takiego dobierania materiału, by w ciągu dłuższego odcinka czasu pracy dydaktycznej nie dawać prymatu tylko niektórym działom nauczania języka polskiego.

Zgodnie z przyjętymi założeniami powstały dokumenty intencjonalnie tworzone w postaci koncepcji cyklu lekcji języka polskiego dla

wybranej klasy niższej, w dowolnym okresie roku szkolnego. Tygodniowe cykle lekcji projektowali nauczyciele o długoletnim stażu pracy w klasach niższych /od 10-20 lat/ przygotowujący się do złożenia egzaminu kwalifikacyjnego /równoważnego studiom wyższym/ w zakresie specjalizacji nauczania początkowego, pracujący w szkołach miejskich i wiejskich województwa bydgoskiego.

Nauczyciele przygotowali koncepcje cyklu lekcji w oparciu o zmodernizowany program nauczania języka polskiego w klasach I-III.

Materiał faktograficzny, który poddano analizie, to 18 opracowanych cykli lekcji:

- 3 /7 %/ - związane z realizacją programu języka polskiego w kl. I,
- 5 /28 %/ - w klasie drugiej,
- 10 /55 %/ - w klasie trzeciej.

Koncepcje cykli lekcji wymagały zaprojektowania /zgodnie z tygodniową ilością godzin języka polskiego określoną w planie nauczania dla/klas I-III/ 159 jednostek lekcyjnych.

3. Znaczenie doboru materiału do ćwiczeń językowych i przyswajania wiedzy polonistycznej dla zachowania integracji przedmiotowej języka polskiego w klasach niższych

Program nauczania języka polskiego dla klas niższych, obok określenia rodzajów ćwiczeń językowych, wskazuje także ich tematykę, która koncentruje się wokół zagadnień:

- dziecko, jako uczeń i kolega,
- dziecko, jako członek rodziny,
- dziecko, jako członek narodu i społeczności ogólnoludzkiej, i nie ma charakteru zamkniętego. Nauczyciel posiada w związku z tym dużą swobodę w zakresie materiału potrzebnego do kształcenia sprawności językowych i kształtowania pożądanych postaw społeczno-moralnych.

Analizując koncepcje cykli lekcji dla klas I-III w aspekcie doboru materiału do ćwiczeń językowych i przyswajania wiedzy polonistycznej można stwierdzić, że nauczyciele wyraźnie preferują otaczającą dzieci rzeczywistość i teksty literackie, jako źródło treści umożliwiających rozwijanie i kształcenie języka matych uczniów.

W propozycjach 18 cykli lekcji na ogólną ilość 129 różnych materiałów stanowiących podstawę ćwiczeń językowych 28 % to różne

rodzaje bezpośredniego kontaktu z rzeczywistością, jej obiektami, działaniem dzieci. Obserwacje i przeżycia związane z wycieczkami po najbliższej okolicy np.: do parku, sadu, lasu, poradni lekarskiej, biblioteki dziecięcej, przeżycia związane z własną działalnością uczniów np.: wspólne lepienie bałwana, przygotowywania i wykonywanie inscenizacji, urządzanie wystawek książek, zebranych okazów przyrodniczych; przedmioty naturalne pozwalają planować różne formy ćwiczeń w mówieniu i pisaniu, ćwiczeń słownikowych, słownikowo-gramatycznych. W 18 cyklach spotyka się 67 % takich, w których nauczyciele proponują 2-3 różnych rodzajów kontaktu uczniów z rzeczywistością lub działaniem dzieci.

Na drugim miejscu ogólnej ilości materiałów umożliwiających realizację różnych ćwiczeń językowych znajdują się teksty literackie /27 %/. Nad lekturą i jej fragmentami zdecydowanie przeważają opowiadania i wiersze z podręczników szkolnych /87 % opracowanych tekstów literackich/. Nauczyciele, proponując wykorzystanie utworów do wszystkich rodzajów ćwiczeń wymienionych w programie, nie pomijają towarzyszących tekstom ilustracji. W przeważającej ilości przypadków nauczyciele proponują opracowanie w ciągu tygodnia jednego /rzadko dwóch/ tekstu pisanego prozą i jednego wiersza. Niekiedy utwór poetycki pojawia się dodatkowo /nagrany na taśmie magnetofonowej/ jako środek wzmagający przeżycia uczniów na lekcji i nie jest omawiany.

Stosunkowo znaczną ilość materiałów do ćwiczeń językowych /19 % ogólnej ilości/ stanowią teksty układane przez nauczycieli. Najczęściej są to teksty dyktand i innych ćwiczeń ortograficznych. Tematyka ich wiąże się najczęściej z tematyką pozostałych ćwiczeń realizowanych w ciągu tygodnia. Tylko 44 % nauczycieli projektujących cykle lekcji korzysta z ćwiczeń gramatycznych i ortograficznych zaczerpniętych z podręczników szkolnych. Teksty redagowane podczas wspólnej pracy uczniów pod kierunkiem nauczyciela są też wykorzystane do ćwiczeń gramatycznych i ortograficznych, jednak w znikomej ilości przypadków /5 % ogólnej ilości materiału/.

Obrazy drukowane i przeźrocza stanowią 12 % ogółu materiału będącego podstawą ćwiczeń językowych. W propozycjach 18 cykli lekcji tylko jeden raz planuje się wykorzystanie filmu oświatowego do ćwiczeń językowych, a zupełnie pomija audycje radiowe i telewizyjne.

Reasumując można stwierdzić, że najwięcej ćwiczeń językowych koncentrują nauczyciele /w swych koncepcjach cykli lekcji/ wokół

tekstów literackich i towarzyszących im ilustracji. Stanowią one podstawę ćwiczeń w mówieniu i pisaniu, czytaniu i opracowywaniu treści utworu, ćwiczeń słownikowych, gramatycznych i ortograficznych. Teksty literackie są więc tym materiałem, który posiada największe znaczenie dla zachowania integracji przedmiotowej języka polskiego w klasach niższych. Na drugim miejscu plasują się /w analizowanych cyklach lekcji/ obserwacje i przeżycia związane z kontaktem dziecka z rzeczywistością i działaniem w tej rzeczywistości. Jednak integrowanie różnych ćwiczeń językowych jest w tym przypadku mniej wielostronna. Najczęściej np. na podstawie wycieczki, proponuje się prowadzenie ćwiczeń w mówieniu i pisaniu wzbogaconych /nie zawsze/ ćwiczeniami słownikowymi. Inne rodzaje materiałów są najczęściej wykorzystywane do jednego rodzaju ćwiczenia /teksty układane przez nauczycieli, teksty tworzone przez dzieci pod kierunkiem nauczyciela/. Obrazy drukowane i ich serie proponują nauczyciele wykorzystać do ćwiczeń w mówieniu i pisaniu, przy czym redagowanie zdecydowanie wysuwa się tu na pierwszy plan.

4. Integracja przedmiotowa języka polskiego w klasach niższych, a tygodniowy rytm realizacji wszystkich działów treści kształcenia przedmiotu

Nauczyciele opracowując propozycje tygodniowych cykli lekcji /18 propozycji różnych cykli/ dla wybranej klasy niższej, przewidzieli możliwość zrealizowania 213 ćwiczeń językowych podczas 159 godzin lekcji języka polskiego. Przeciętna ilość proponowanych na jeden tydzień ćwiczeń /dla jednej klasy/ wynosi prawie 12. Kiedy jednak dokonuje się porównania ilości ćwiczeń w poszczególnych cyklach, dostrzega się znaczne odchylenie ich ilości od podanej średniej. Największa ilość ćwiczeń zamyka się liczbą 19 /w jednym z cykli lekcji dla klasy trzeciej/, a najmniejsza wynosi 7 /cykl lekcji dla klasy pierwszej/. Z kolei w innych propozycjach cykli lekcji spotykamy większą ilość ćwiczeń dla klasy pierwszej /17 ćwiczeń w ciągu tygodnia/, niż dla trzeciej /8 w ciągu tygodnia/.

Wśród różnych ćwiczeń językowych /213/, proponowanych przez nauczycieli poszczególne z nich stanowią:

- ćwiczenia w mówieniu i pisaniu	33 %
- ćwiczenia w czytaniu i opracowywaniu tekstów	32 %

- ćwiczenia gramatyczno-ortograficzne z elementami wiedzy językoznawczej 26 %
- ćwiczenia słownikowo-frazeologiczne i syntaktyczne 9 %

Na ogólną ilość 18 cykli lekcji 61 % uwzględnia ćwiczenia z wszystkich wymienionych wyżej działów, a w pozostałych 39 % pomijane są jedynie ćwiczenia słownikowo-frazeologiczne i syntaktyczne.

Bardziej szczegółowa analiza różnych rodzajów ćwiczeń językowych ukazuje, że wśród proponowanych 213 szczególnie sprzyjało rozwijaniu:

- umiejętności wypowiedzania się 13 % ćwiczeń,
- umiejętności redagowania pisemnych form wypowiedzi 17 % ćwiczeń,
- kształtnego pisma 3 % ćwiczeń,
- techniki czytania głośnego i umiejętności cichego czytania 18 % ćwiczeń,
- umiejętności analizowania tekstu 14 % ćwiczeń,
- zasobu wiadomości i umiejętności z zakresu gramatyki 14 % ćwiczeń,
- zasobu wiadomości i umiejętności z zakresu ortografii 12 % ćwiczeń,
- zasobu słownictwa 9 % ćwiczeń.

Przegląd różnych rodzajów ćwiczeń językowych w aspekcie ilościowym i jakościowym, proponowanych do realizacji w okresie jednego tygodnia, pozwala stwierdzić, że tygodniowy rytm planowania i realizowania materiału programowego jest korzystny dla integracji przedmiotowej języka polskiego w klasach niższych.

Planowanie cyklu lekcji z zachowaniem harmonijności realizacji poszczególnych ćwiczeń nie jest jednak sprawą łatwą. Idzie bowiem o to, by cykl i składające się nań lekcje czy jednostki metodyczne uwzględniały w pełni prawidłowości dydaktyki języka polskiego w klasach początkowych. Analiza materiału faktograficznego prowadzi do wniosku, że nauczyciele przygotowujący koncepcje cykli lekcji nie zdołali uniknąć uchybień w tym zakresie.

Udział procentowy różnego rodzaju ćwiczeń w cyklach tygodniowych wskazuje na tendencję wysuwania czytania na pierwszy plan procesu dydaktycznego języka polskiego. Rozwijanie żywego, bogatego języka uczniów schodzi na plan dalszy. Proponowane przez nauczycieli ćwiczenia w mówieniu są stereotypowe: swobodne wypowiedzanie się uczniów, rozmowa nauczyciela z dziećmi. Pojawiający się jeden raz dialog staje się formą ćwiczeń w pisaniu. Rozwijanie umiejętności mówienia

ma miejsce także w związku z ćwiczeniami redakcyjnymi, jednak wypowiedzi dzieci są tu podporządkowane wymogom struktur języka pisanego. Opracowywanie tekstów może w znacznym stopniu przyczynić się do rozwijania języka mówionego pod warunkiem, że tekst będzie stanowił podstawę takich ćwiczeń, jak: opowiadania twórcze związane z treścią utworu, dramatyzacja utworu. Nauczyciele nie proponowali opowiadań twórczych /mimo, że szereg utworów opracowywanych na lekcjach nadawało się do tego celu/, a z form dramatyzacji tylko w dwóch przypadkach proponowane inscenizację. Inne, proponowane formy opracowywania tekstów łączyły się oczywiście z mówieniem, lecz w większości /poza nawiązywaniem do przeżyć i spostrzeżeń dzieci/, wymagały operowania strukturami językowymi tekstów. Możliwość szerszego, swobodnego wypowiedzania się, uwarunkowana jest posiadaniem bogatego, czynnego zasobu słownictwa. W propozycjach nauczycieli niepokojącym jest fakt występowania małej ilości ćwiczeń słownikowych, ograniczonych tylko do popularnych form ćwiczeń słownikowo-frazeologicznych: wyjaśnienie niezrozumiałych wyrazów, gromadzenie słownictwa wokół tematu.

Ćwiczenia w redagowaniu różnych form wypowiedzi pisemnych nie zawsze wiążą się z ćwiczeniami słownikowymi. Najczęściej ćwiczenia słownikowe poprzedzają redagowanie opisu. Do pisania zadań, opowiadań przystępuje się bezpośrednio po omówieniu materiału stanowiącego ich podstawę, z reguły w formie pracy zbiorowej. Nauczyciele nie proponują redagowania indywidualnego, ani w zespołach. Tylko w jednym przypadku przewidziano pisanie opowiadania przez uczniów /na podstawie cyklu obrazkowego/ przy zastosowaniu indywidualnej pracy zróżnicowanej.

Nauczyciele /w propozycjach cykli lekcji/ nie wykazują należytej troski o ćwiczenie u uczniów umiejętności kształtnego pisania. Rodzi się tu obawa, że takie zaniedbania mogą być przyczyną rozwijania się u dzieci nieczytelnego pisma, które utrudnia komunikację językową w równej mierze, jak niedbała artykulacja.

Propozycje w zakresie realizacji ćwiczeń w czytaniu cichym i głośnym oraz wdrażanie uczniów do analizowania treści utworów charakteryzują się doбором urozmaiconych form. Wśród różnych ćwiczeń w czytaniu dominują ćwiczenia w głośnym czytaniu nad cichym. Propozycje opracowywania tekstów zmierzają do rozwijania u uczniów sprawności w wyodrębnieniu elementów utworu literackiego /postaci, zdarzenia,

ich przebieg, części logiczne utworu/, jak umiejętności ustosunkowywania się do treści, oceny zdarzeń i postępowania postaci. Propozycje ćwiczeń w czytaniu i opracowywaniu tekstów przewidują uwrażliwienie uczniów na walory artystyczne utworu, rozróżnianie wierszy i prozy.

Ćwiczenia gramatyczne i ortograficzne z elementami wiedzy językoznawczej występują w propozycjach cykli lekcji bądź na oddzielnych jednostkach lekcyjnych, bądź jako część lekcji. Pojawia się tu wyraźna tendencja integrowania tematycznego tekstów, czy materiału językowego, z tematyką ćwiczeń w mówieniu, czytaniu, pisaniu, jak również integrowania tego działu treści kształcenia polonistycznego z pozostałymi.

Integracja przedmiotowa języka polskiego w klasach niższych winna mieć miejsce nie tylko w przeciągu tygodnia pracy dydaktyczno-wychowawczej, lecz także na poszczególnych lekcjach i jednostkach metodycznych. Niedługi czas 45-minutowej lekcji nie umożliwia z pewnością integrowania wszystkich treści kształcenia polonistycznego. Propozycje 18 cykli lekcji języka polskiego w klasach niższych obejmują 159 jednostek lekcyjnych, na których przewidziano realizację 213 ćwiczeń językowych. Średnia ilość ćwiczeń na jednej lekcji wynosi 1,3. Trudno jest się ustosunkować do tej średniej, ponieważ ilość ćwiczeń w poszczególnych cyklach jest znacznie zróżnicowana. Wymagałoby to rozpatrzenia wielu innych czynników determinujących propozycje nauczycieli, takich jak np.: ilość uczniów w klasie, tempo pracy uczniów i nauczyciela, objętość czytanych tekstów, bogactwo treściowe materiału stanowiącego podstawę ćwiczeń językowych, stopień zgłębiania treści rzeczowych. Fakt ten wydaje się potwierdzać tezę, że integracja przedmiotowa języka polskiego w klasach niższych może mieć miejsce w obrębie dłuższych odcinków czasu pracy dydaktycznej.

5. Wnioski końcowe

Przeprowadzone badania diagnostyczne wykazały, że nauczyciele klas niższych projektując czynności nauczania i uczenia się języka ojczystego zmiierzają do zachowania integracji przedmiotowej.

Analiza materiału faktograficznego pozwala wyrazić przekonanie, że realizacja bogatej struktury ćwiczeń językowych przewidzianych programem dla danej klasy niższej jest możliwa wówczas, gdy nauczy-

ciela planują i projektują swą pracę dydaktyczno-wychowawczą z języka polskiego na dłuższy okres czasu. Tygodniowy odcinek czasu wydaje się być korzystny dla przygotowania szczegółowo przemyślanego cyklu lekcji. Przygotowanie się nauczyciela do małej ilości lekcji [1,2], może łączyć się ze zbyt daleko posuniętym wydzieleniem poszczególnych ćwiczeń z określonego kontekstu, co utrudnia wiązanie różnych rodzajów ćwiczeń w spójną całość.

Czynnikiem nieodzownym dla zachowania integracji przedmiotowej języka polskiego w klasach niższych jest znajomość nowych tendencji w początkowej nauce języka ojczystego oraz ciągłe zgłębianie i interpretowanie programu nauczania. Wiąże się to z problemem ustawicznego kształcenia czynnych nauczycieli, potrzebą wymiany poglądów i doświadczeń w szerszym gronie teoretyków i praktyków nauczania początkowego.

Dobór materiału do ćwiczeń językowych dla zachowania integracji przedmiotowej języka polskiego w klasach I-III jest wieloznaczny. Nauczyciele w swych koncepcjach uwzględniali w dość dużym stopniu obserwacje, działania, przeżycia dzieci jako podstawę ćwiczeń językowych. Jednak propozycje wykorzystania tego rodzaju materiału były, w zestawieniu z propozycjami wykorzystania tekstu literackiego stereotypowe i jednostronne. Wynika stąd wniosek, że na łamach czasopism pedagogicznych warto zająć się bliżej tym zagadnieniem omawiając je z punktu widzenia teoretycznego jak i poprzez ukazywanie konkretnych rozwiązań metodycznych.

Wspólna tematyka ćwiczeń w mówieniu, pisaniu, czytaniu i pozostałych może być uważana za czynnik sprzyjający integracji przedmiotowej wówczas, gdy jest ujmowana szeroko i wielostronnie. Umożliwia to bowiem organizowanie różnorodnej, bezpośredniej i pośredniej pracy poznawczej stanowiącej podstawę kształcenia językowego w całej złożonej jego strukturze.

Nowe spojrzenie na język i dydaktykę języka ojczystego w klasach niższych wiąże się z potrzebą prowadzenia różnych typów badań pedagogicznych. Niniejsze badania sygnalizują potrzebę określenia zależności między stopniem zachowania integracji przedmiotowej języka polskiego, a rezultatami osiąganymi przez uczniów klas niższych.

PRZYPISY

- 1 Program nauczania początkowego, Warszawa WSiP, 1979, s. 10
- 2 Tamże, s. 31
- 3 T. Wróbel, Nowe tendencje w początkowej nauce języka ojczystego, W.B. Wilgocka-Okon /red./, Edukacja wczesnoszkolna, Warszawa WSiP, 1979, s. 195-196
- 4 R. Więckowski, Elementy systemu nauczania początkowego, Warszawa WSiP, 1976
- 5 Tamże, s. 83

BIBLIOGRAFIA

- L. Bandura, O procesie uczenia się, Warszawa PZWS, 1972
- J. Nalendowicz, Nauczanie języka polskiego w klasach I-IV, Warszawa WSiP, 1974
- Program nauczania początkowego, Warszawa WSiP, 1979
- R. Więckowski, Elementy systemu nauczania początkowego, Warszawa WSiP, 1976
- T. Wróbel, Nowe tendencje w początkowej nauce języka ojczystego
- B. Wilgocka-Okon /red./, Edukacja wczesnoszkolna, Warszawa WSiP, 1979